

POLITIKA I ESTETIKA KOD BRITANSKIH PUTOPISACA O DALMACIJI U 19. STOLJEĆU

IVO MARDEŠIĆ

Filozofski fakultet u Zadru

Faculty of Philosophy in Zadar

UDK: 820-992.09:316.75

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno: 1998-11-10

Received

U britanskim putopisima o Dalmaciji u 19. stoljeću zamjetan je nastavak zanimanja za to područje još od ranih vremena. U putopisima 19. stoljeća naziru se novi pristupi i stavovi koji su bili rezultat novih filozofskih strujanja, postojećih ideja ali i zahtjeva čitalačke publike. Ovo je pokušaj utvrđivanja granica unutar kojih su putopisi "objektivni izvještaji" o posjećenoj zemlji, odnosno u kojoj su mjeri izvještaji obojeni unaprijed stvorenim predodžbama i idejnim odnosno ideološkim stavom pisaca. Analizira se i prikaz povijesti dalmatinske regije kakvu daju putopisci, odnosno odabir i ispuštanje nekih važnih povijesnih događaja, kao i način na koji je prikazana povijest Dalmacije mogla utjecati na opću sliku zemlje i ljudi. Značajan aspekt putopisa je stav autora, i njihova interpretacija, prema tekućim političkim i kulturnim zbivanjima u Dalmaciji. Članak istražuje i ideološku pozadinu objašnjenja i kritike onih događaja koji se inače smatraju dijelom normalnog povijesnog i kulturnog procesa.

Engleska putopisna literatura javlja se u vrlo ranom razdoblju njezine povijesti, a njeno bogatstvo, raznolikost, obimnost i značaj usporedivi su s onim europskim zemljama koje zauzimaju vodeća mjesta u tom aspektu ljudske aktivnosti. U različitim povijesnim razdobljima, počevši od Srednjeg vijeka, pa za vrijeme renesanse te kasnijih stoljeća, putopisi su nastajali kao posljedice i rezultati zanimanja putopisaca, njihove društvene i religijske pripadnosti, te zahtjeva sredine koja ih je na putovanja ponekad I upućivala i svojom potporom omogućavala. Pokretačka sila i motiv za te rane pothvate i putovanja u nepoznato bilo je udovoljavanje znatiželji ljudskog duha, često praćeno željom za pronalaženjem novih duhovnih vrijednosti kao i materijalnih dobara. Ta istraživačjska želja, koja je u ranijim povijesnim razdobljima dolazila do izražaja ponajčešće u djelatnosti alkemičara, "manifestirala se sada u ekstrovertnoj

psihologiji istraživača koji su tražili zlato, u putovanjima preko opasnih mora... u svijetu kao metafori.¹ Isti ili sličan duh, preobražen u druge i drugačije oblike, pojavljuje se i u kasnijim razdobljima putopisne literature, a posebno u putopisima 19. stoljeća.

Za razumijevanje duha engleskih putopisa općenito, a posebno onih iz 19. stoljeća, kao i drugih djela "poetske geografije", potrebno je raspoznavanje jednog dodatnog elementa koji će, u percepciji vlastitog položaja i značaja s jedne strane te svega onoga što je izvan okvira vlastite države i poznatog okruženja, s druge, postati jedna od najvažnijih strukturalnih osobina još od vremena renesanse. U nekim se raspravama "poetska geografija" uzima u paradigmatičnom smislu za onu geografiju koja u opisu i shvaćanju svijeta ističe razliku između dvaju suprotnih elemenata, gotovo entiteta, u kojoj je naprosto izražena razlika između "mi" i "oni". Taj dualizam ima duboke korijene u europskoj kulturnoj i književnoj tradiciji, a moguće ga je slijediti još od antičkih vremena. Ona ima oznake i svojevrsne polarizacije koja se daje usporediti s antičkim dualizmom, odnosno sa suprotstavljanjem "nastanjene" i "nenastanjene" zemlje. U renesansi se taj dualizam transformira u opoziciju između "poznatog svijeta" i onoga dijela geografskog entiteta koji se često spominje kao *terra incognita*, a koji pak s vremenom dobija dodatno značenje. Tako od vremena renesanse nalazimo na dualizam "Europa" koja je suprotstavljena "Orijentu", ili pak "kršćanski svijet" suprotstavljen "poganstvu".²

Navedene suprotnosti imale su i dodatne konotacije koje su također potjecale od helenističke tradicije. To je bilo uvjerenje koje je sve zemlje izvan poznatog svijeta, pogotovo njegove središnjice, *oikumene*, prikazivalo gotovo kao njegove polarne suprotnosti. Logikom simetrije, svi izvanjski krajevi, područja izvan poznatog svijeta, nazivana *eschatia*, usprkos različitostima, lokalnim varijacijama pa čak i oprekama, u svijesti tadašnjih mislitelja naginjali su uzajamnom repliciranju, odnosno te udaljene i često nepoznate zemlje bile su najčešće percipirane kao uzajamni odrazi. Ista je bila slika i o stanovnicima svih tih udaljenih i tajanstvenih, slabo poznatih zemalja, što se odrazilo i u klasičnim književnim djelima, pogotovo u prikazu pojedinih likova koji su figurirali kao njihovi stanovnici, pa se ističe kako je "način na koji je prikazivan barbarin u klasičnoj tragediji, i njegov značaj u imperijalnim idejama Rima i Atene, omogućio njegovu transmisiju od Shakespearea".³

Iako se u percepciji predstavljanja odnosa prema ostalim zemljama u književnim djelima i drugim napisima najčešće ističe period renesanse, nije neutemeljeno istaknuti kako je takvo stanovište prisutno, pogotovo u engleskim putopisima, i nakon toga vremena, kada su već prostranstva svijeta bila daleko poznatija a krajevi koje su putnici posjećivali pristupačniji, što se posebno može istaći za engleske putopise 19. stoljeća. U kontekstu zemalja koje su tada

¹ J. Hillman, "The Imagination of Air and the Collapse of Alchemy", *The Eranos Jahrbuch* 50, 1981., Frankfurt, str. 283.

² John Gillies, *Shakespeare and the Geography of Difference*, CUP, Cambridge, 1994., str. 6.

³ *Ibid.*, str. 9.

predstavljale izazov spominje se, između ostalih, Mediteran i zemlje koje ga okružuju. Navodi se kako je tada Europa "ležala otvorena lutalačkim duhovima... Sve su granice bile otvorene... Mogli ste lutati po cijelom kontinentu kao po vlastitoj zemlji".⁴

U narednim stoljećima renesansno se poimanje "centra" i "periferije" donekle mijenjalo i transformiralo, što se može pratiti i iz putopisa koji su nastali u 17. i 18. stoljeću. Međutim, čini se da su bitne naznake ostale iste. Putopisci 19. stoljeća ne govore eksplicitno o razlikama između "metropole" i "provincije" svijeta, kao što to ne ističu niti njegovi sugrađani suvremenici koji nisu putovali. Ali osjećaj "centra" i pripadnosti višoj i razvijenijoj kulturi i civilizaciji, s jedne strane, te intelektualne i materijalne nadmoći, te potezjenjivanje i umanjivanje vrijednosti onih izvan njihove uže regionalne sfere, s druge strane, prožima njihove opise posjećivanih zemalja. Takav mentalni sklop dovodi i do specifičnog uobličavanja izvanjskog svijeta koje će omogućiti specifičan oblik percepcije koju će prihvatiti čitalačka publika i istodobno će odgovarati zahtjevima i društvenoj klimi vremena. Stoga postaje relevantna tvrdnja da razumijevanje i otkrivanje dubljeg značenja spomenutih putopisa, zapravo "pokušaj povezivanja svijeta i teksta mora započeti dekonstrukcijom suprotnosti između politike i estetike".⁵

I.

Engleski putopisi o Dalmaciji u 19. stoljeću predstavljaju nedvojbeno integralni dio sveukupne putopisne literature pisane u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću. Po tematici, duhu i nazorima oni se ne razlikuju od većine putopisa o zemljama i krajevima koji su inače zanimali Britance i koji su, s obzirom na društvenu, ekonomsku, pa i političku situaciju vremena privlačili njihovu pažnju. Dalmacija je tada još uvijek, usprkos relativno brojnim putopisima koji su je opisivali a datiraju još od Srednjeg vijeka kada su Britanci putovali u Svetu zemlju i usputno posjećivali dalmatinsku obalu, slovila kao još uvijek nepoznata zemlja koja je bila a još više postajala zanimljiva u 19. stoljeću i zbog razloga koji nisu postojali kod istraživanja drugih zemalja.

Dalmacija je naime tada smatrana zemljom s određenom kulturnom i civilizacijskom tradicijom i razinom, pogotovo njen striktno obalni dio, što znači uglavnom dalmatinski gradovi, koja u novim geopolitičkim odnosima 19. stoljeća treba biti sačuvana i obranjena od nasrtaja primitivizma novonastajućih nacija, dok je s druge strane njen unutrašnji dio predstavljao tipičnu sliku zaostalosti koju je trebalo mijenjati. U oba lučaja dakle britanska je imperijalna moć smatrala da ima razloga za tako veliko zanimanje za dalmatinsku regiju, koje je bilo potencirano i bojažljivošću da ne bude pretečena, odnosno željom da se izbjegne opasnost protjecanja od neke druge europske sile u gospodarskom i političkom zaposjedanju. I odatle se mogu objasniti brojni putnici i putopisci o Dalmaciji,

⁴ Paul Fussell, *Abroad, British Literary Travelling between the Wars*. OUP, Oxford, 1980. Cit. u Caren Capland, *Questions of Travel*, Duke University Press, 1966, str. 52.

⁵ Caren Capland, *Questions of Travel*, 1966, str. 9.

posebno krajem prve polovice 19. stoljeća, da bi se njihov broj znatno povećao u drugoj polovici istoga stoljeća.⁶

Kao posljedica navedene društvene, ekonomske i političke situacije u Velikoj Britaniji, i britanski putopisi o Dalmaciji u 19. stoljeću tako poprimaju drugačije osobine i nove dimenzije. Oni postaju svojevrsan odraz i izraz britanskog kulturnog i političkog mentaliteta. U takvu kontekstu postaje relevantna i pretpostavka kako je važnije kod čitanja putopisa imati na umu ne samo zemlju koju su putnici i istraživači posjetili, već odakle dolaze, pa shodno takvu saznanju treba usmjeriti čitanje njihovih tekstova odnosno njihovo interpretiranje kao ekstrovertiranih snova.⁷ S time se tim lakše složiti ako se usporede putopisni tekstovi iz različitih decenija 19. stoljeća. Tako u prvoj polovici 19. stoljeća putopisci pokazuju zanimanje za uspostavu trgovačkih putova, mogućnost prodiranja britanskih trgovačkih društava na područje Dalmacije i za britansko angažiranje u međunarodnoj komunikaciji. Pri kraju stoljeća mogu se pratiti i novi interesi, kao što su nastojanja u pronalaženju mogućih načina zaposjedanja i osnivanja gospodarskih ustanova u britanskom ustrojstvu.

II.

Među britanskim putopisima o Dalmaciji u 19. stoljeću obimnošću, raznolikošću pristupa opisivanoj zemlji i zanimljivošću ističe se nekoliko djela. Jedan od najvažnijih i najznačajnijih je djelo *Dalmatia and Montenegro* (London 1848.), kojeg je autor J. Gardner Wilkinson (1797. - 1848.). On stvara nov oblik putopisa u kojem upravo gospodarski aspekt zauzima značajno mjesto. Istaknuo se kao znanstvenik i istraživač, bio je poznati egiptolog i autor nekoliko znanstvenih djela o drevnom Egiptu, pa je njegovo zanimanje za dalmatinsku prošlost i povijest tim razumljivije. Njegovi prikazi povijesnih zbivanja, vezani uz geografske opise krajeva, izuzetno su opširni, a temelje se na najrazličitijim povijesnim izvorima i povijesnoj literaturi. Kao i ostali putopisi toga razdoblja, tako i Wilkinsonov iznenađuje širinom i obiljem prikaza povijesnih razdoblja vezanih uz pojedine geografske lokacije dalmatinske regije. Putopisci su očito ulagali velik trud da bi, koristeći se najrazličitijim izvorima dostupnima u to vrijeme, kao i osobnim zapažanjima i eventualnim otkrićima povijesnih spomenika ili povijesnih dokumenata, naširoko, do najsitnijih detalja, prikazali povijest Dalmacije. Današnji čitatelj je potaknut da analizira izbor povijesnih knjiga, izvora, dokumenata, članaka kao i njihovih autora, ali nadasve interpretacije koje su putopisci o njima iznosili. A kako usprkos činjenici da su davali obimne prikaze ipak nisu mogli, ili nisu željeli, uključiti sve što su u povijesnim napisima o Dalmaciji pronašli, potrebna je analiza onoga što su odabrali i utvrđivanje onoga što su izostavili odnosno propustili, jer je tako lakše potvrditi pretpostavku da je cilj njihovih putovanja, te putopis kao njihov rezultat, već bio determiniran njihovim prethodnim namjerama, saznanjima i predrasudama, njihovoj pripadnosti

⁶ Peter Bishop, *The Myth of Shangri-La, Tibet, Travel Writing and the Western Creation of Sacred Landscape*, London 1989., str. 12.

⁷ *Ibid.*, str. 8.

određenoj društvenoj sredini, prihvaćanjem tada raširenog stanovišta, zapravo filozofije nastale u uvjetima buđenja i jačanja potrebe i mogućnosti ekspanzije izvan vlastite zemlje. Takvo je putovanje unaprijed "već mitsko, postaje pripovijedanje prije nego što je putovanje započelo",⁸ a samo putovanje, kao i kod većine putopisa toga vremena, "pojednosti puta, kao što su fizička geografija i kronološki slijed, govore sami za sebe", dok "objektivni, stvarni svijet fizičke realnosti neprestano prelazi i prodire u subjektivna, osobna iskustva i digresije".⁹

Na samom početku svoje knjige *Dalmatia and Montenegro*¹⁰ Wilkinson upozorava da će pisati o "zemlji o kojoj se općenito malo zna", te će, kako bi pobudio za nju veće zanimanje, svoj opis "popratiti zapažanjima o porijeklu ljudi koji je sada nastanjuju i dati pregled njihove povijesti" (I, V). A kako se radi o Slavenima, "smatrao sam da će biti dovoljno iznijeti neke podatke o njihovu podrijetlu, vjeri i običajima, da vidim kako su međusobno povezani, posebno s obzirom na pokret među njima koji bi mogao dovesti do saveza različitih ogranaka te rase, te zato što im se sada pridaje veće značenje nego u bilo kojem ranijem razdoblju" (I, VI). K tome će autor pobuditi zanimanje potencijalnih čitatelja tvrdnjom da "nigdje nisu običaji ljudi primitivniji, ili njihove nošnje raznolikije, nego što su to u gradovima I selima unutrašnjosti (Dalmacije)" (I, 2).

Već uvodni dio ostavlja dojam da je putopisac imao unaprijed, svjesno ili nesvjesno, stvorenu sliku o krajevima koje će posjetiti, ljude koje će susretati, da bi kasnije u obliku knjige svoje doživljava i ideje mogao predstaviti svojim čitateljima. Koliko god se zanimao za vrijeme o kojem piše i prilike koje vladaju, on je gotovo opsjednut prošlošću, pa daje vrlo detaljan povijesni pregled od najranijih vremena do trenutka kada posjećuje zemlju. U konkretnom slučaju, Wilkinson iscrpno prikazuje sve sukobe, ratove, naseljavanja stanovništva, iščezavanje i odumiranje starosjedilaca, to jest onih koji su na mjestu Dalmacije boravili prije dolaska Slavena, te obnavljanje novopridošlim narodima. U Wilkinsonovu putopisu koji broji 454 stranice (drugi dio), 235 stranica obuhvaća povijest Dalmacije, ali i u mnogima drugim dijelovima knjige, kojima nije primaran povijesni pregled, nalaze se mnoge aluzije na povijesne događaje u Dalmaciji i njezinu bližem okruženju. Utvrđivanje objektivnosti odnosno vjernosti prikaza prenesenih iz povijesnih studija i povijesnih izvora prelazi mogućnosti i intencije ovoga napisa, ali već i usporedba nekoliko nasumce odabranih poglavlja pokazuje da mnoga povijesna zbivanja nisu dobila interpretaciju i raspon kakve je putopisac mogao dobiti proučavajući djela povjesničara o Dalmaciji koje sam navodi. Težište cjelokupne povijesne građe stavljeno je na dugogodišnju borbu za prevlast nad dalmatinskim područjem, čestu promjenu vlasti i lako prihvaćanje novonastalih situacija od strane domaćeg stanovništva. Takav odabir u prikazu povijesnih zbivanja vrlo je uspješno stvorio sliku o zemlji koju je jednostavno i lako zaposjesti, a sami stanovnici ne mare previše tko će njima upravljati. Stvaranje privida povijesne istine doprinosi istovremeno stvaranju "fiktivne prirode" putopisa. "Upadljivi prikaz stvarnosti, opis stvarno postojećih geografskih

⁸ Ibid., str. 4-5.

⁹ Ibid., str. 4.

¹⁰ J. G. Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, vol. I & II, London 1848. Svi citati uzeti su iz tog izdanja, s naznakom stranica u zagradama.

lokaliteta u putopisima ne treba nas zavaravati da putopis ne posjeduje i fiktivnu prirodu. Putopisna se literatura ne bavi samo otkrivanjem mjesta nego i stvaranjem slike o njima... Iznad svega, uloga je putopisa u formiranju predviđenih spoznaja. Oni su važan aspekt stvaranja mita jedne kulture..."¹¹ Nameće se misao kako je tako prikazana povijest Dalmacije imala u vidu sasvim određenu čitalačku publiku za koju je trebalo stvoriti takvu sliku koja će goditi tadašnjoj sve izraženijoj i izražavanoj kolonijalnoj politici i praksi britanskog društva. Uz takva saznanja razumljivija je snažna tendencija prema prikazivanju dalmatinske prošlosti i situacije u zemlji koja je bila podložna čestim i iznenadnim promjenama i bezbolnim prihvaćanjem novih vlasti ako su obećavale sigurniju i lakšu egzistenciju.

Na pisanje povijesti Dalmacije kao okvira za predstavljanje situacije na kakvu je putopisac naišao nastavlja se opis i prikaz vjerskih gibanja i njihova interpretacija. Nevjerojatno veliko zanimanje pokazuje za pojavu bogumila i patarena kako u zaleđu Dalmacije, tako i u samim dalmatinskim gradovima (Zadru, Trogiru, Splitu i Dubrovniku). Usprkos nedostatku povijesnih izvora ili bilo kakvih dokaza o postojanju te religijske sekte u Dubrovniku krajem 16. stoljeća, Wilkinson tvrdi kako je "vjerski pokret u Njemačkoj imao nekoliko sljedbenika u Dubrovniku toga doba, osobito među ljudima od pera... ali su hitne mjere Senata spriječile rastući duh novine, a dubrovačko svećenstvo čestitalo samo sebi na oslobađanju od straha od vjerskog raskola" (I, 338). Takvi i slični navodi, očito bazirani na pretpostavkama, ili proizvod putopišćeve mašte, ili nastali kao rezultat autoetnografskih susreta,¹² stvarali su predodžbu o zemlji koja je oduvijek bila sklona prihvaćanju novih vjerskih doktrina, vjerskih reformi, samo ako su ih oslobađale svjetovnih i religijskih stega u odnosu na općeprihvaćenu crkvu i svjetovne vlasti. Bogumile u Dalmaciji i susjednim krajevima naziva Wilkinson "ranim protestantima" (II, 240), što radi pri iznošenju njihove pojave u 12. stoljeću. U drugim situacijama putopisac također pokazuje izuzetno veliko zanimanje za sastav stanovništva prema religijskoj pripadnosti i vjerskoj denominaciji. Brojke o članstvu i pripadnosti pojedinoj crkvi impresionariju točnošću i prividom egzaktnosti, ali se danas možemo pitati odakle je Wilkinson dobio takve podatke, jer u dokumentima koji postoje o sastavu stanovništva toga vremena takvih podataka nema. Naravno da se u cijelom kontekstu naslućuje negativan stav prema katoličkoj crkvi, što posebno dolazi do izražaja u netrpeljivosti prema katoličkim klericima koje u putopisu Wilkinson percipira kao izvore svih zala i zaostalosti stanovništva u dalmatinskom zaleđu. Oni se dovode u odnos prema "morlacchima", stanovnicima unutrašnjeg dijela Dalmacije, lijenim i primitivnim, za čije mane su najvećim dijelom krivi svećenici. "Morlacchi su skloni neradu, slavljenju brojnih svetkovina i trošenju. Njihovo praznovanje poprima takve ekstreme da od osam mjeseci, od ožujka do studenoga, pedeset dana utroše u svakorisnim svečanostima, tako da, s nedjeljama, deset dana bude izgubljeno svakoga mjeseca... Za to su krivi neuki morlački svećenici koji ohrabruju lijenost i

¹¹ Peter Bishop, op. cit., str. 3.

¹² Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, London - New York, 1994. "Autoetnografija uključuje djelomičnu suradnju i prihvaćanje idioma osvajača", str. 7.

fanatizam kod seljaka..." (II, 120). Drugdje ističe Wilkinson "svećeničku pohlepu" koja se manifestira u iziskivanju novca i drugih materijalnih dobara od seljaka, zbog čega su mnogi osiromašili (II, 156). Bez obzira na eventualne činjenice na kojima Wilkinson temelji svoje tvrdnje i ponovno moguću "autoetnografiju" koja je pri tome mogla imati određenu ulogu, vrlo je vjerojatno da je putopisac pod utjecajem raspoloženja britanskog političkog i kulturnog duha o katolicizmu općenito, duha koji je morao biti prisutan u mentalnom sklopu putopisca koji je bio predstavnik te i takve politike, a što i danas otvoreno izjavljuju neki od poznatih britanskih publicista.¹³

Stvaranje slike o Dalmaciji upotpunjeno je prikazom nekih epizoda iz prošlosti u kojima se pojavljuju feudalni gospodari. Pri tome je i opet važan izbor događaja, odnosno karakterizacija feudalca i njegovi postupci prema podanicima. Tako Wilkinson na gotovo dvadeset stranica svog putopisa opisuje zločine pripadnika kuće Frankopana na otoku Krku u 16. stoljeću. Za tu zgodu autoru je prikladno poslužio jedan izvještaj venecijanskog izaslanika na taj otok koji je trebao ispitati stvarno stanje ponašanja Frankopanskog grofa, pogotovo njegov odnos prema vlastima i stanovnicima. Koliko je službeni izvještaj vjerno odražavao stvarno stanje teško je prosuditi, ali je važno upozoriti na izbor povijesnog izvora koje je Wilkinson poznao u obimu i detaljima koje iznenađuju. On citira doslovno izvještaj venecijanskog poslanika, ali taj je izvještaj vrlo uspješno ukomponiran u cjelovit putopisni tekst i postaje njegov integralni dio, pa u procesu čitanja čitatelj ima dojam da je taj umetnuti tekst djelo samog putopisca, a ne puki umetak. Taj "Frangipani Count", kako ga naziva Wilkinson, bio je potpuno nepouzdan a njegovi postupci nepredvidljivi, a svojim ponašanjem nije se mogao uklopiti u koncept plemića kakav je bio prisutan u svijesti engleske kulturne tradicije. "Zbog svoje prirodne sklonosti barbarskom ponašanju uskoro su se počeli približavati mađarskoj kruni i sve se više distancirati od Venecijanske Republike..." (I, 52). Krčki grofovi su u svakoj prilici bili skloni prihvatiti bilo koju novu vlast ako je odgovarala njihovim interesima, pa Wilkinson navodi nekoliko takvih slučajeva, ne izražavajući nikad bilo kakvu sumnju u izvještaj venecijanskog poslanika već ga prihvaćajući kao vjeran prikaz stvarnih zbivanja na otoku.

Prošlost i sadašnjost neprestano se uzajamno isprepliću, pa povijest često služi kao digresija kad se raspravlja o sadašnjosti. "Prošlost nije odsutna, nego je vječno prisutna pod vidljivom površinom dnevnog života."¹⁴ Ona je i objašnjenje sadašnjosti koja se prikazuje kao njena posljedica. U Wilkinsonovu promišljanju razaznajemo njegov zaključak o općem stanju slavenskog stanovništva. Naime, današnji su stanovnici siromašni kao što su bili i njihovi preci. Slaveni su "lako mogli podnijeti glad, žeđ, vrućinu, hladnoću, nedostatak odjeće, a bili su prljavi u svojim navadama." U tim riječima lako možemo prepoznati "jezik civilizacijskog

¹³ "Protestantskoj Britaniji smeta hrvatski katolicizam", *Slobodna Dalmacija* od 6. 2. 1999. "...Hrvatska se u Britaniji identificira kao katolička zemlja, dok se Britanija s dominantno protestantskom vjerom tradicionalno distancira od katoličkih zemalja. Takve su okolnosti postojale u prošlosti i još su takve...", Richard Basset, *Jane's Defence Weekly*.

¹⁴ Bisho, op. cit., str. 19.

poslanja"¹⁵ koji u putopisu enkodira društvo koje je oduvijek bilo zaostalo, s kojim se loše upravljalo pa mu je stoga potrebna nova i drugačija uprava. A upravljati nije dovoljno samo ljudima, već i prirodom koja ih okružuje. Situacija na koju putopisac nailazi i koju opisuje kao da predstavlja prepreku za mjere koje u datom kontekstu pisac povremeno zagovara, a najbolje bi se provele od strane njegove vlastite zemlje. U prvoj polovici 19. stoljeća, kada je Wilkinson putovao Dalmacijom i svoje studije i zapažanja o njoj zapisivao, britanski putnici pokazivali su primarno zanimanje za postojeće stanje i izražavali sugestije kako bi se ono moglo promijeniti. U drugoj pak polovici stoljeća oni su sve češće bili potaknuti željom za direktnom intervencijom i mogućnošću ekspanzije britanske vlasti izvan granica zemlje, kao što proizlazi iz putopisa onih britanskih putnika koji su na putovanja odlazili poslije.

Opisi stanovništva u posjećivanim krajevima odraz su i posljedica novih pristupa ili čak teorija koje su se pojavile i razvijale u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću. Opće prihvaćanje Darwinove teorije za vrijeme druge polovice stoljeća dovelo je sve pejzaže svijeta, zajedno s njihovim rasama, biljnim i životinjskim svijetom, u usku međusobnu povezanost... Takve su ideje posebno brzo prodrle u etnografiju, te sociološku i antropološku teoriju. Iako je postojalo nekoliko oblika socijalnog darwinizma, svi su oni posjedovali iste temeljne metafore.¹⁶ Tako je od sredine stoljeća pa dalje naziv "arijski" i "arijac" sinonim idejem "izvorne rase" koja je bila preteča i vodilja prave civilizacije. Darwinova teorija evolucije pružila je arijskoj mašti nužno potreban arijski okvir koji je istovremeno bio u skladu s imperijalnim zahtjevima. Rase su hijerarhijski procjenjivane prema kulturnim dostignućima, vojničkoj hrabrosti, inteligenciji, lingvističkoj kompleksnosti, veličinom mozga, religijom, fizičkom ljepotom, ili bilo kojim elementom koji se smatrao važnim.¹⁷ "Možemo gledati... na podjele i podpodjele brojnih grupa o kojima se raspravlja, s namjerom da odlučimo o njihovoj relativnoj važnosti kao materijalnim ili moralnim snagama u povijesti svijeta".¹⁸ Kao što Bishop u nastavku navodi, ne iznenađuje da su "Arijci uvijek bili na vrhu, pri tome opravdavajući pravo Zapada na globalnu dominaciju".¹⁹ Stoga je upotreba "rasnih stereotipova" gotovo postala zaštitni znak putopisa. Najvažnija tema tih stereotipova bila je ideja o rasnom karakteru, a zanimanje putnika za rasni karakter bilo je općenito usmjereno na praktične svrhe prije nego na objektivnu znanost.²⁰

Britanski putnici po Dalmaciji, kao što je razvidno iz njihovih opisa, nisu bili ništa manje pod utjecajem takvih stajališta od onih koji su putovali u druge krajeve svijeta. U njihovim zapisima također dolaze do izražaja naponi da se Dalmacija prikaže kao zemlja koja je u biti duboko prožeta utjecajem ljudi koji u njoj žive, koji su njen neotuđivi integralni dio pa se s njom mogu i identificirati.

¹⁵ Pratt, str. 152

¹⁶ G. Himmelfarb, *Victorian Minds*, Weidenfeld and Nicholson, London 1968., str. 314.

¹⁷ Bishop, str. 120.

¹⁸ R. Latham, *Tribes and Races*, vol. I (1859.; Delhi 1983.), str. 502. Cit. u: Bishop, str. 120.

¹⁹ Bishop, str. 120.

²⁰ Ibid., str. 119.

Odatle i razmišljanje koje je u skladu sa spomenutim prevalentnim teorijama o zaostalosti zemlje kao posljedice primitivnosti i neukosti njenih stanovnika. Wilkinson nije bio jedini koji je tako gledao na problem zaostalosti Dalmacije. Njenom poviješću bavili su se i drugi (Jackson, Paton²¹). Svojevrsnim prikazom i analizom prošlosti uvijek su pokušavali objasniti sadašnjost. Jackson tako ističe kako su "slavenski osvajači došli kao barbari koji su sve trebali naučiti a nikoga nisu imali što poučiti" (I, 204). Međutim, ti isti Slaveni su podložni pozitivnim promjenama ako postoji netko tko će ih nečemu poučiti, "...jer iako Slaven nije razvio vlastitu umjetnost, čim je došao do obale... pokazao je sposobnost za umjetnost koja je pokazala da je njegova zaostalost posljedica nedostatka dobrog primjera... Mnogi dalmatinski umjetnici... prema imenima vjerojatno su bili Slaveni... Njihova umjetnost je svježja i snažna, ali ne posebno osebnija, budući da je njihov talent bio više sklon prihvaćanju i oponašanju nego originalnoj tvorevini" (Jackson I, 205-206).

Britanski putopisci rado prave distinkciju između pojedinih stanovnika Dalmacije. "Od svih stanovnika Dalmacije otočani imaju reputaciju kao najinteligentniji, marljivi i uspješni," dok su rijetki obrazovani u unutrašnjosti izgledali izgubljeno u polubarbarstvu koje ih okružuje (Jackson I, 202-203). Ipak je najzanimljivije viđenje pojedinih skupina ljudi u dalmatinskoj regiji. Naime, kao što je priroda percipirana kao zapreka napretku civilizacije i kulture, a iznad svega ekonomskom napretku, prepreku čine i ljudi. U iskazivanoj brizi za dobrobit i želji za poboljšanjem životnih uvjeta očita je tendencija da se stanovnici prikažu kao ljudi potrebiti intervencije naprednije civilizacije i novih ekonomskih mjera, ali koji su istodobno i sposobni prihvatiti tu potrebu i tako biti korisni u novom poretku koji neće biti teško nametnuti. Tako opisujući stanovnike Šibenika Jackson kaže kako je "građa muškaraca izvrsna... oni nisu samo visoki i širokih ramena, nego i gipki i aktivni kao leopardi... I austrijska mornarica, koja je uglavnom sastavljena od Dalmatinaca, može biti ravna, što se posade tiče, bilo kojoj mornarici u svijetu" (I, 408). Međutim, odmah iza takva opisa dolazi onaj koji gotovo potpuno mijenja već stvoreni dojam. "Ipak postoje mnogi stupnjevi među tim Slavenima. Na putovima izvan grada i u samom gradu sreli smo mnoštvo najdivljijih i najprostijih osoba koje je moguće zamisliti" (I, 408). Čitav niz nedostataka u ponašanju i izgledu iznesen je detaljima koji stvaraju sliku izuzetne zaostalosti i vrlo niske civilizacijske razine. Paton, govoreći o stanovnicima Sinja, iznosi njihove vrlo primitivne uvjete stanovanja (Paton, 331), a njihovo djetinjstvo i odrastanje nije puno drugačije od životinjskog. "...ukratko, princip Morlaka je dozvoliti čovjeku da odrasta kao zvijer u šumi, jak, zdrav i divlji, odbojan prema svakom poslu i neukroćen bilo kakvom disciplinom", pa je Morlak "najbolji vojnik - najgori građanin u Austrijskom Carstvu" (340). "Jezik civilizacijske misije" i ovdje je prepoznatljiv. Upravo je "izražena zaostalost ono što prvenstveno opravdava... intervencije. Ideološki, zadatak prethodnice je da se otkrije zemlja i

²¹ A. A. Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic*; T. G. Jackson, *Dalmatia the Quarnero and Istria*.

kao zaostala zapostavljena, da se enkodira njen nekapitalistički pejzaž i društvo koje očito treba racionaliziranu eksploataciju koju donosi razvijena zemlja".²²

Čini se da putopisce zanima, osim stanovništva, i ekonomska mogućnost odnosno stanje regije koju posjećuju. Kao što su ljudi potrebiti "civilizacijskog dodira", tako su i zemlji potrebne napredne mjere koje mogu omogućiti jedino predstavnici razvijene i ekonomski jake države. Na to ukazuju brojne i učestale aluzije u tekstu, a prisutne su u rasponu od pukog spomena od razrade mogućnosti u najsitnije detalje. Putopisci rado daju upute o agrotehničkim mjerama koje bi u određenim područjima trebalo poduzeti, posebno one koje se odnose na melioraciju tla. Postojeće stanje uspoređuje na primjer Wilkinson s nekim opće poznatim činjenicama u zemljama koje su slovile kao izuzetno zaostale. Alati dalmatinskih poljoprivrednika su "jednaki onima koje upotrebljavaju neuki stanovnici Male Azije" (I, 215). S druge pak strane, "Dalmacija nema rudnika zlata ili srebra", iako "Dalmatinci potvrđuju postojanje zlatnih rudnika u njihovoj zemlji u starim vremenima" (I, 218-219). Slika stvorena o Dalmaciji je takva da su u njoj potrebne intervencije, i to eksplicitno s britanske strane, pogotovo što se tiče komunikacija sa susjednim zemljama. U toj prvoj fazi ekspanzije britanskog carstva u prekomorske zemlje očito je bila dužnost putopisca da eksplicitno navede mogućnosti takva širenja. Govoreći o brodskim komunikacijama između Dalmacije i grčkih otoka Wilkinson ističe kako bi se "još jedna veza mogla uspješno uspostaviti od strane Engleza" (II, 213). Neki bi pothvati u tom smislu mogli "rezultirati pogodnostima novih izlaza britanskih proizvoda" (II, 214).

Nema sumnje da je paradigma u svijesti putopisaca - veliki narodi *versus* mali narodi - određivala njihov mentalni sklop koji se reflektirao na njihovo viđenje i iznošenje ideja i stavova. Koliko god su u prikazima povijesnih zbivanja u Dalmaciji i okolnim zemljama kritizirali Turke, opisivali njihova nasilja i maltretiranja stanovništva, ipak se u izvjesnim prilikama može osjetiti žaljenje što se tako velikoj i snažnoj državi nazire kraj. Kao predstavnik velike sile, Paton je svjestan činjenice da je Velika Britanija prodrla i prodira u mnoge prekomorske zemlje i da je ostavila ili će ostaviti traga u njima. Stoga on izražava duboko žaljenje što je Turska, ta velika osvajačka sila pod kojom su stenjali mnogi mali narodi, napustila svoje dotadašnje posjede. "Kakav strašan čas kada je grabež njihovih predaka prešao na njihove nedužne potomke; kada naselje od jednog i pol stoljeća mora biti napušteno; kada majka i njeno nježno djeteta mora tražiti novi dom, i s očima punim suza zadnji put pogledati na prebivalište mladosti i sreće" (339).

Takvim i sličnim primjerima obiluju svi britanski putopisi 19. stoljeća, a taj se mentalni sklop održava i u drugim situacijama, pogotovo kad je u pitanju postizanje samostalnosti malog naroda i njegova kulturna i politička neovisnost. Očito su putnici bili upoznati s buđenjem nacionalne svijesti u Dalmaciji, što se osobito manifestiralo u drugoj polovici stoljeća. Kao prvo, kod svih se osjeća duboko žaljenje za slabljenjem "latinske tradicije" i daje puna podrška svim elementima u regiji koji je nastoje sačuvati. I u prikazu tog problema prikaz povijesnih događaja poslužio je kao eventualno opravdanje za sadašnjost. Čini se

²² Pratt, str. 152.

da jačanje hrvatske nacije i prodiranje hrvatskog jezika u javne institucije i škole nikako nisu mogli prihvatiti britanski putnici, pa se u samim tekstovima često nailazi na dugačke i naoko nepotrebne prikaze povijesnih situacija u kojima su se latinski dostojanstvenici borili protiv hrvatskih. Dajući svoje viđenje splitskog sinoda iz 1059. godine, Jackson s posebnom nasladom govori o porazu "slavenskih biskupa" i zabrani liturgije na narodnom jeziku. Iako se pisac služi poznatim povijesnim izvorima, ipak njegova interpretacija i način iznošenja pokazuje da je njegovo raspoloženje daleko od objektivnog prikaza i da je sklon samo jednoj strani. "Odluke ovog sinoda osvjetljavaju vjerske razlike koje su naglašavale i razlike u rasi koje su dijelile Latine od Slavena. Kroz čitav srednji vijek latinski su gradovi bili tvrđave ortodoksnog učenja, dok su slavenska kraljevstva u unutrašnjosti više ili manje naginjala doktrinama Patarena ili pak grčke crkve" (Jackson I, 33). Situaciju u 19. stoljeću Jackson rado povezuje s onom u ranijim stoljećima, koja ipak nije bila u skladu s onom kakvu je on prikazuje. Povremeno neadekvatno prikazivanje povijesne istine, njeno nepotpuno prikazivanje, izostavljanje nekih činjenica i dodavanje nepoznatih nisu nepoznati u putopisnom tekstu. Stvorivši takvu povijesnu sliku, pisac će s mnogo uvjerljivosti opravdati protivljenje novonastalim pokretima za narodnu samostalnost i upotrebu vlastitog jezika. Nevjerojatna je briga Jacksona i njegovih zemljaka da se u Dalmaciji i dalje sačuva upotreba talijanskog jezika, da hrvatski i dalje ostane na margini društvenih zbivanja i uglavnom jezik ruralnog stanovništva odnosno "nižih slojeva i neobrazovanih". Jackson povjesničar želi opovrgnuti mišljenja onih koji misle da se talijanski jezik u Dalmaciji razvijao pod utjecajem Venecije, a ne kao autohtona pojava još iz vremena Rimskog Carstva, što bi trebalo značiti da nitko nema pravo potiskivati taj jezik a zagovarati neki drugi, pogotovo ne onaj koji je na nižem stupnju razvoja a služi onoj ljudskoj skupini koja je manje zaslužna za općeniti duhovni i materijalni razvoj Dalmacije. "Usporedno s brojnim promjenama vlasti između Venecijanaca i Mađara, Latini i Slaveni su ostali dva različita elementa, miješajući se donekle na rubnim područjima, ali nikad se ne stapajući u jedno... Dokaze kulture i intelektualnog napretka treba tražiti kod Latina a ne Slavena. Oni hrvatski gradovi koji su, poput Šibenika, izronili iz polubarbarstva, uspjeli su to zbog toga što su se nalazili na dalmatinskom području i što su oponašali ustanove i običaje, te prihvaćali jezik starijih gradova latinskog porijekla..." (Jackson, I, 185). Iz takvih tvrdnji proizlazi i logična posljedica da bi građani dalmatinskih gradova imali veću intelektualnu i kulturalnu prednost kada bi sačuvali talijanski jezik kao jezik više kulture i civilizacije, a bez inzistiranja na svojem domaćem, "ilirskom" jeziku. Još jednom dolazi do izražaja jezik "civilizacijske misije", ali i imperijalne sile koja će prikazati slavenski živalj u Dalmaciji kao onaj kojemu će eventualno slična civilizacija i uprava biti prihvatljivija i korisnija. Zanimljivo je viđenje kulture i umjetnosti Dubrovnika, "dalmatinske Atene, koja se ponekad prikazuje kao primjer slavonske kulture, što je samo djelomično slučaj, jer je povijest Dubrovnika zacijelo povijest latinskog prije nego slavenskog grada... Javne isprave pisane su ili na latinskom ili na talijanskom jeziku, nikad na ilirskom, osim u dopisivanju s vlastima neke slavenske zemlje..." (Jackson I, 185). Usprkos činjenici što se "Dubrovčani ponose svojim vlastitim imenom i preziru naziv

Dalmatinci, može nam biti dozvoljeno da uključimo Dubrovnik i njegovu okolicu u taj opći naziv" (Wilkinson I, 269).

Opravdanost ili neopravdanost navoda iznesenih u putopisima 19. stoljeća mogu se dvojako interpretirati. Pri iznošenju pojedinosti o različitim povijesnim, kulturološkim, sociološkim, političkim i drugim problemima sasvim je očito da je privid objektivnog prikaza često obojen tradicijskim nazorima proisteklim iz pripadnosti kulturi i civilizaciji koja se smatrala nadređenom zemlji kroz koju putopisac putuje. Ali ne manje od toga, putopis kao proizvod namijenjen određenoj čitalačkoj publici često je, ako ne uvijek, prožet i političkom potrebom isticanja važnosti određenih zahvata na prije svega ekonomskom, ali i kulturnom i političkom području koje zemlja domovina putopisca treba biti spremna prihvatiti i izvršiti. Dugi prikazi spremnosti naroda da se priklone stranim utjecajima ukazivat će na podobnost naroda na spremnost da bez većih otpora prihvate zahvate koji im se mogu nametnuti.

Naravno da se svi aspekti putopisa ne mogu tako jednostavno generalizirati, jer to bi značilo da putopisac nije imao i svojih "objektivnih" trenutaka. Ne smije se izgubiti iz vida ni ona kvaliteta, koja se uistinu smatra "nusproizvodom stvarnog putovanja", kao što je putopis kao "zapis s putovanja i izvještaj o odразу istraživanja na um i maštu putopisca."²³ S time u vezi, "istraživanje statusa povijesti u modernističkom diskursu odlično je sredstvo da se odgovori na pitanje kako kulture mogu biti predočene, stvorene, i ograničene... Svaki pokušaj povezivanja svijeta i teksta mora započeti dekonstrukcijom suprotnosti između politike i estetike".²⁴ Pri takvu postupku nailazimo na problem "empiričke opservacije i imaginativne interpretacije", pri čemu putopisac "nezaobilazno oblikuje svijet, makar samo umom a ne rukama. A kada se oblikuje svijet, stvaraju se prostori..."²⁵ Stoga nije neutemeljeno pretpostaviti da je stvoreni svijet u britanskim putopisima o Dalmaciji u 19. stoljeću takvih oblika i dimenzija koji je savršeno odgovarao britanskom duhu, da je slika stvorena imala i empirijskih naznaka, ali obilje onih koji su bili produkt duhovne i kulturološke klime toga vremena, a da je putovanje bilo istovremeno i putovanje u svrhe samoispitivanja. Isto tako, iz putopisa se daje prepoznati način na koji pojedinac reagira na pojave koje je putopisac uočio u stranoj zemlji, a što odražava tendencije u putopiščevoj domaćoj kulturi. U svezi s tim nije se teško složiti s mišljenjem da "tvorac zemljopisne karte, prevoditelj i putopisac nisu nevini stvaratelji teksta. Djela koja oni stvaraju dio su procesa manipulacije koja oblikuje i uvjetuje naše stavove prema drugim kulturama, istovremeno se predstavljajući kao nešto drugo... Štoviše, proučavanje različitih tekstova koje su napisali putopisci pokazuje kako se predrasude, stereotipovi i negativne predodžbe o drugim kulturama mogu prenositi kroz generacije."²⁶

²³ Fussell, str. 153.

²⁴ Capland, str. 9.

²⁵ Bishop, str. 1.

²⁶ Susan Bassnett, *Comparative Literature*, Oxford 1993, str. 99 I 94.

*Ivo Mardešić: POLITICS AND AESTHETICS IN 19TH CENTURY TRAVEL BOOKS
ABOUT DALMATIA*

S u m m a r y

The 19th century British travel books about Dalmatia show a continuation of the interest in that region from early times. However, new approach and attitude, mostly influenced and defined by new philosophy, dominant ideas and requirements of the reading public, could be discerned in the travel accounts of the 19th century. An attempt has been made to establish the measure to which the writings were "objective reports" of the visit and to what extent they were coloured by the preconceived picture and by the ideological and ideational stance of the writers. The representation of history of the Dalmatian region, in the sense of selection and omission of some important historical events has been examined, and how the status of history of Dalmatia in the travel books may have influenced the general picture of the region and its people. A very important aspect of the travel books is the authors' attitude and their interpretations of the current political and cultural events in Dalmatia. The article tries to find the ideological background for the way the writers explain and criticize such events which are otherwise considered to be part of a normal historical and cultural process.